

Ανασκόπηση Review

Κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά Στρατηγικές αντιμετώπισης και πρόληψης

Μ. Χρηστάκη

Κοινωνική Υπηρεσία Δήμου Αγίου Δημητρίου, Αθήνα

Ψυχιατρική 2007, 18:123–131

Ως κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά ορίζεται η συστηματική και εσκεμμένη επιθετικότητα εκ μέρους παιδιού (ή παιδιών) ισχυρότερου έναντι παιδιού που δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Συνήθως επισυμβαίνει σε χώρους του σχολείου που δεν εποπτεύονται καλά. Πρόκειται για σύνθετο φαινόμενο, αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης ατομικών με περιβαλλοντικούς παράγοντες. Τα τελευταία χρόνια μελετάται η επίδραση της τηλεόρασης στην καλλιέργεια της επιθετικής συμπεριφοράς, κυρίως στα παιδιά. Το πολιτισμικό πλαίσιο που επιτρέπει τη χρήση σωματικής τιμωρίας ως μέσου διαπαιδαγώγησης συμβάλλει στη διαιώνιση του κύκλου της επιθετικής συμπεριφοράς. Για την εξάλειψη του φαινομένου απαιτείται στενή συνεργασία των γονέων με το σχολείο, εποπτεία των χώρων του σχολείου και έγκαιρος εντοπισμός των περιστατικών. Οι συνέπειες μπορεί να είναι δραματικές· έχουν αναφερθεί και απόπειρες αυτοκτονίας από παιδιά-θύματα κακοποίησης, γι' αυτό απαιτείται επαγρύπνηση και ευαισθητοποίηση όλων, και ακόμα περισσότερο των ειδικών στο συγκεκριμένο πρόβλημα.

Λέξεις ευρετηρίου: Κακοποίηση, σχολείο, οικογένεια, στρατηγικές παρέμβασης και πρόληψης.

Εισαγωγή

Η κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά απασχόλησε για πρώτη φορά την επιστημονική κοινότητα τη δεκαετία του '70. Το 1977, ο Νορβηγός ψυχολόγος Dan Olweus διένειμε ένα ερωτηματολόγιο σε 13.000 μαθητές ηλικίας 8–16 ετών με στόχο να καταγράψει το φαινόμενο. Η έρευνά του έδειξε ότι 8% των μαθητών κακοποιούσε συστηματικά άλλους μαθητές. Το 9% των μαθητών δήλωσαν ότι είχαν κακοποιηθεί και το 7% ότι κακοποιήθηκαν πάνω από μία φορές.¹ Είχε προηγηθεί η αυτοκτονία τριών παιδιών, που οφειλόταν σε κακοποίησή τους από ομάδα συμμαθητών τους. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 το θέμα αυτό απασχόλησε και άλλα κράτη, πέραν των σκανδιναβικών. Έρευνες διεξήχθησαν στην Ιαπωνία, στις ΗΠΑ, στη Μ. Βρετανία, στην Ολλανδία και στον Καναδά, ενώ τη δεκαετία του '90 στην Ιταλία και στην Ελλάδα. Όλες αυτές οι έρευνες έχουν καταγράψει ότι η κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά αποτελεί σύννηθες φαινόμενο, αλλά τις περισσότερες φορές δεν αποκαλύπτεται από τα ίδια τα παιδιά.

Η σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα του παιδιού –η οποία υπογράφηκε και από την Ελλάδα²– προβλέπει την προστασία του παιδιού από οποιαδήποτε μορφή βίας. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 19 αναφέρεται ότι: «τα συμβαλλόμενα κράτη λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα, νομοθετικά, διοικητικά, κοινωνικά, εκπαιδευτικά, προκειμένου να προστατεύσουν τα παιδιά από κάθε μορφή βίας, προσβολής ή βιαιοπραγιών, σωματικών ή πνευματικών, εγκατάλειψης ή παραμέλησης.....».³ Αυτή ήταν μια προσπάθεια ευαισθητοποίησης των κρατών στα θέματα βίας. Ο ψυχολόγος Dan Olweus ασχολήθηκε περίπου 20 έτη μελετώντας το φαινόμενο της κακοποίησης παιδιών από άλλα παιδιά, γράφοντας άρθρα,⁴⁻⁷ καθώς και ένα βιβλίο σχετικό με το συγκεκριμένο θέμα,¹ και συνέβαλε έτσι σημαντικά στην αφύπνιση της επιστημονικής κοινότητας, αλλά και της κοινωνίας γενικότερα, γύρω από το φαινόμενο αυτό.

Ορισμός – Στατιστικά στοιχεία

Στη διεθνή βιβλιογραφία, η κακοποίηση (ή αλλιώς θυματοποίηση) παιδιών από άλλα παιδιά αποδίδεται με έναν ξεχωριστό όρο. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιείται η λέξη *bullying* («νταηλικι») αντί της λέξης *abuse* (κακοποίηση). Στα αγγλικά λεξικά ο όρος πρωτοεμφανίστηκε τη δεκαετία του '90 και στη συνέχεια μια πλειάδα νέων όρων, όπως *bullies*, *bully-victims* κ.ά.,

αναδύθηκε. Η χρήση διαφορετικής ορολογίας γίνεται προκειμένου να διαφοροποιηθεί η συγκεκριμένη συμπεριφορά των παιδιών από τη συμπεριφορά κακοποίησης όπως εμείς την εννοούμε. Η θυματοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά δεν σχετίζεται με την κακοποίηση στο πλαίσιο συμπλοκής συμμοριών ή με την επίθεση με στόχο την κλοπή. Ακόμη, δεν σχετίζεται με τον καυγά που μπορεί να ξεσπάσει μετά από διαφωνία σε μια ομάδα φίλων. Ο ορισμός, όπως δόθηκε από τον Olweus,¹ είναι ο εξής: «ως κακοποίηση από συνομηλίκους ορίζεται η συστηματική, εσκεμμένη και απροκάλυπτη επιθετικότητα εκ μέρους ισχυρότερου ατόμου ή ομάδας ατόμων, έναντι ατόμου που αδυνατεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του». Πρόκειται, επομένως, για μια συμπεριφορά επιβολής από έναν (ή περισσότερους) πιο ισχυρό σε έναν πιο αδύναμο. Όμως, πρόκειται για παιδιά που κακοποιούν (θυματοποιούν-εκφοβίζουν) άλλα παιδιά. Τα παιδιά-θύτες διαλέγουν τα θύματά τους όχι μόνο με βάση τα φυσικά χαρακτηριστικά τους (βάρος, ύψος), αλλά και με βάση το χαρακτήρα τους. Τα παιδιά-στόχοι είναι παιδιά που δεν μπορούν να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, γιατί είτε δεν είναι επιθετικά, είτε είναι άτομα με χαμηλή αυτοπεποίθηση, είτε είναι μικρότερα σε ηλικία. Πολλές φορές είναι παιδιά με ειδικές ανάγκες, π.χ. παιδιά με σωματικές αναπηρίες, με σύνδρομο ελλειμματικής προσοχής, με δυσλεξία.⁸ Πρόκειται λοιπόν για μια συμπεριφορά που γίνεται εσκεμμένα αλλά και συστηματικά, γι' αυτό έχει σοβαρές συνέπειες.

Η κακοποίηση μπορεί να λάβει διάφορες μορφές. Μπορεί να είναι σωματική, λεκτική ή έμμεση. Στην πρώτη περίπτωση ασκείται σωματική βία στο παιδί-στόχο (κλωτσιές, γροθιές κ.λπ.), η οποία μπορεί να συνοδεύεται με προσπάθεια καταστροφής και των προσωπικών του αντικειμένων (κινητά τηλέφωνα, βιβλία κ.ά.). Στην περίπτωση της λεκτικής κακοποίησης το παιδί προσβάλλεται λεκτικά· το βρίζουν, το γελοιοποιούν και συχνά αποτελεί αντικείμενο ρατσιστικών πειραγμάτων. Τέλος, στην έμμεση κακοποίηση το παιδί περιθωριοποιείται και απομονώνεται εσκεμμένα από την ομάδα των υπολοίπων συμμαθητών του. Όλες αυτές οι συμπεριφορές έχουν ως αποτέλεσμα το παιδί-στόχος να νιώθει ντροπισασμένο, απομονωμένο, δυστυχισμένο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χώρος όπου γίνεται αυτή η κακοποίηση. Συνήθως η κακοποίηση επισυμβαίνει σε χώρους του σχολείου με μικρή ή κα-

θόλου επίβλεψη, όπως οι τουαλέτες, το προαύλιο, οι διάδρομοι κ.λπ. Πρόκειται λοιπόν για ένα χώρο στον οποίο βρίσκονται οι μαθητές καθημερινά, γεγονός που καθιστά αναγκαία τη συνεργασία με το σχολείο για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Η κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά αφορά σε όλα τα σχολεία, αλλά οι έρευνες δείχνουν ότι σε κάποια σχολεία συμβαίνει συχνότερα απ' ό,τι σε άλλα.^{1,9}

Σύμφωνα με την Εθνική Εταιρεία Σχολικών Ψυχολόγων των ΗΠΑ (National Association of School Psychologists), ένα στα επτά παιδιά αποτελεί ή θύμα ή θύτη κακοποίησης.¹⁰ Η συχνότητα του φαινομένου κυμαίνεται από 8% έως και 20%, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές. Στη Μ. Βρετανία, τα ποσοστά εμπλοκής παιδιού σε κακοποίηση ως θύμα ή θύτης ανέρχονται σε 4,2–25% στο δημοτικό/γυμνάσιο και σε 10% στο λύκειο.⁹ Οι πιθανότητες κακοποίησης αυξάνονται για τα παιδιά που προέρχονται από εθνικές μειονότητες. Στις ΗΠΑ η συχνότητα ανέρχεται σε 15%, ενώ στην Ισπανία και την Αυστραλία αναφέρεται ποσοστό 17%. Στη Ν. Κορέα, τα ποσοστά ανέρχονται σε 12% και 7,2% για τα παιδιά που κακοποιούνται και είναι θύματα κακοποίησης, αντίστοιχα.¹¹ Στη Φινλανδία, έρευνα που διεξήχθη το 1989, σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 60.000 παιδιών από αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, κατέδειξε ότι 8,1% των παιδιών κακοποιούσαν συνομηλίκους τους, ενώ 7,6% αποτελούσαν θύματα κακοποίησης.¹² Όλες οι έρευνες συμφωνούν ότι η κακοποίηση συμβαίνει συχνότερα στο δημοτικό και στο γυμνάσιο, ενώ τα περιστατικά φαίνεται να μειώνονται στο λύκειο.

Στην Τουρκία, η πρώτη έρευνα για την καταγραφή του φαινομένου έγινε στην Άγκυρα σε πληθυσμό 692 παιδιών γυμνασίου. Τα αποτελέσματα, όπως δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό Child Abuse and Neglect, έδειξαν ότι όλα τα παιδιά είχαν πέσει θύματα κακοποίησης. Συγκεκριμένα, το 33,5% είχε υποστεί λεκτική βία, το 35,5% είχε υποστεί σωματική επίθεση, το 28,3% είχε υποστεί ψυχολογική πίεση και το 15,6% είχε κακοποιηθεί σεξουαλικά από ανηλίκους.¹³

Στην Ελλάδα, το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Μελετών (ΕΚΚΕ) πραγματοποίησε το 2000 έρευνα στην οποία πήραν μέρος 5000 μαθητές απ' όλη την Ελλάδα. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, η λεκτική βία μεταξύ των μαθητών κυριαρχεί (ποσοστό 60%) και ακολουθούν οι συμπλοκές (34%) και οι κλοπές αντικειμένων μαθητών (30%).¹⁴ Δώδεκα στους εκατό μαθητές δήλωσαν ότι αναγκάστηκαν να απουσιάσουν

από το σχολείο για μέρες μετά από ένα περιστατικό βίας, 50% των μαθητών δήλωσαν ότι δεν ανέφεραν το περιστατικό πουθενά, ενώ από το υπόλοιπο 50% οι περισσότεροι (86%) το ανέφεραν στους φίλους και λιγότεροι στην οικογένεια και τους εκπαιδευτικούς. Πιο πρόσφατη έρευνα του ΕΚΚΕ, που διεξήχθη τη σχολική περίοδο 2005–2006 σε 19.231 μαθητές 102 σχολικών μονάδων του δήμου Αθηναίων, έδειξε ότι ένα στα τέσσερα παιδιά έχει πέσει θύμα σωματικής βίας.¹⁵ Το 84% των μαθητών απάντησαν ότι έχουν δει παιδιά να χτυπούν άλλα παιδιά στο σχολείο. Στην ίδια έρευνα, 14,5% των παιδιών δήλωσαν ότι τους έχουν καταστρέψει αντικείμενα, 14,2% ανέφεραν ότι απειλήθηκαν από συμμαθητή τους και 20,3% ότι αντιλήφθηκαν κάποιον να τα πλησιάζει με πρόθεση να τα παρενοχλήσει σεξουαλικά.¹⁵ Η ανωτέρω έρευνα καταγράφει την επιθετική και βίαιη συμπεριφορά των παιδιών γενικά κι όχι συγκεκριμένα την κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά. Η εικόνα όμως που προκύπτει από αυτές τις έρευνες δεν διαφοροποιείται σημαντικά από παλιότερα ερευνητικά δεδομένα. Το 1996, έρευνα σε περιορισμένο δείγμα μαθητών έδειξε ότι ένας στους τέσσερις μαθητές είναι θύμα σωματικής βίας στο σχολείο ή στο δρόμο για το σχολείο και πάνω από 50% των παιδιών έχουν αντιληφθεί περιστατικό λεκτικής ή σωματικής βίας.¹⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι έρευνες που αφορούν στην καταγραφή του φαινομένου στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (δημοτικό). Για τη σχολική χρονιά 1999, έρευνα σε δείγμα 1312 μαθητών των τριών τελευταίων τάξεων του δημοτικού κατέγραψε ότι το 14,7% των παιδιών υπήρξε θύμα εκφοβισμού, το 6,24% ήταν θύτες και το 4,8% θύτες και θύματα.¹⁶ Η πιο συνηθισμένη μορφή κακοποίησης που αναφέρθηκε από τα παιδιά-θύματα ήταν η λεκτική (42,5%), ενώ περισσότερα αγόρια-θύματα απ' ό,τι κορίτσια δήλωσαν ότι υπήρξαν θύματα σωματικής βίας (34% των αγοριών έναντι 23,8% των κοριτσιών). Παρόμοια έρευνα σε δημοτικά σχολεία της Κεντρικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας (αγροτικός πληθυσμός) έδειξε ότι 13% των μαθητών ήταν θύματα σχολικής κακοποίησης.¹⁷ Το πρόβλημα της σχολικής επιθετικότητας απασχολεί ένα μεγάλο μέρος των μαθητών (1 στους 3), ενώ τα αγόρια ανέφεραν περισσότερα περιστατικά επιθετικότητας από τα κορίτσια. Είναι γεγονός όμως ότι το θέμα αυτό δεν έχει απασχολήσει όσο πρέπει την επιστημονική κοινότητα στην Ελλάδα, ίσως γιατί δεν έχει πάρει δραματικές διαστάσεις. Ωστόσο,

οι διεθνείς έρευνες καταδεικνύουν τη σοβαρότητα του φαινομένου όσον αφορά στη συχνότητα αλλά και στις συνέπειές του στα παιδιά θύματα και θύτες. Η Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (ΕΨΥΠΕ) συμμετέχει σε διεθνή έρευνα με θέμα «διερεύνηση αναγκών και ευαισθητοποίηση για το φαινόμενο του εκφοβισμού-θυματοποίησης (bullying)» (Πρόγραμμα DAPNE-II, 2006–2008). Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναμένονται τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας.

Όσο αφορά στο φύλο, φαίνεται ότι τα αγόρια κακοποιούν και κακοποιούνται συχνότερα από τα κορίτσια.^{1,13,16,17} Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, διπλάσιο ή και τριπλάσιο είναι το ποσοστό των αγοριών που εμπλέκονται, σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των κοριτσιών. Τα αγόρια συνήθως χρησιμοποιούν φυσική βία ανεξάρτητα με το φύλο του παιδιού που κακοποιούν, ενώ τα κορίτσια χρησιμοποιούν λεκτική βία και για θύματα επιλέγουν άλλα κορίτσια.

Ανεξάρτητα από το φύλο του παιδιού, οι συνέπειες για τα παιδιά, είτε είναι θύτες είτε θύματα, είναι σοβαρές και είναι ατομικές, σχολικές, κοινωνικές και ψυχολογικές. Τα παιδιά-θύτες είναι πιο πιθανό να εμπλακούν σε πολύ σοβαρές εγκληματικές πράξεις στο μέλλον, να γίνουν μέλη συμμοριών και να διακόψουν τη σχολική τους φοίτηση. Η μη αντιμετώπιση του προβλήματος ενισχύει την οργάνωση αλλά και τη συμμετοχή παιδιών σε συμμορίες, την απομάκρυνση από το σχολείο αλλά και από το σπίτι και γενικά ενισχύει την επιθετική τους συμπεριφορά.¹⁰

Τα παιδιά-θύματα νιώθουν πληγωμένα, με χαμηλή αυτοπεποίθηση και ακόμα χαμηλότερη αίσθηση προσωπικής αξίας. Η επιθυμία τους για δημιουργία, για χαρά, για επικοινωνία, για εξερεύνηση εκμηδενίζεται. Συχνά δεν επιθυμούν να πηγαίνουν σχολείο.^{12,18} Στην Ιαπωνία, αναφέρεται ότι η κύρια αιτία απουσιών από το σχολείο είναι η κακοποίηση από άλλα παιδιά. Τα παιδιά-θύματα συχνά εμφανίζουν σωματικά ενοχλήματα, όπως κοιλιακά άλγη, κεφαλαλγίες, αϋπνία, ενούρηση.^{8,19} Επιπτώσεις στην ψυχολογική τους υγεία, όπως άγχος ή κατάθλιψη, αποτελούν συνήθεις συνέπειες αυτής της κακοποίησης, ενώ έχουν αναφερθεί και απόπειρες αυτοκτονίας. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει το πόσο σημαντική είναι η αντιμετώπιση και η πρόληψη του φαινομένου.

Αιτιολογία

Τα θέματα της βίας δεν μπορούν να αναλυθούν απλοϊκά, πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά. Η επιθετική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων. Συνοψίζοντας, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί συνδυασμό ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων.^{20,21} Από τους ατομικούς παράγοντες έχει μελετηθεί ιδιαίτερα η ιδιοσυγκρασία. Η ιδιοσυγκρασία ή ταμπεραμέντο αναφέρεται στο χαρακτήρα του παιδιού, στην προσωπικότητά του όπως αυτή εκδηλώνεται από τη γέννησή του. Έτσι, π.χ., άλλα παιδιά είναι κοινωνικά, τολμηρά, εξωστρεφή και άλλα πιο εσωστρεφή, ντροπαλά. Φαίνεται ότι υπάρχει και μια κατηγορία παιδιών που είναι πιο επιθετικά από τη φύση τους. Αν τα παιδιά αυτά ζουν σε βίαιο περιβάλλον, έχουν την τάση ευκολότερα να γίνονται επιθετικά, δηλαδή να υιοθετούν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Ωστόσο, ο παράγοντας που παίζει αποφασιστικό ρόλο στην εκδήλωση επιθετικότητας και κυρίως στην υιοθέτηση αυτού του τύπου της συμπεριφοράς είναι το εξωτερικό περιβάλλον, δηλαδή το οικογενειακό, το κοινωνικό και το σχολικό περιβάλλον.

Οι σύγχρονες ψυχολογικές προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι η βίαιη και επιθετική συμπεριφορά είναι μαθημένη αντίδραση απάντησης στο θυμό και μπορεί να υιοθετηθεί ως συμπεριφορά επίτευξης στόχων.^{20,21} Η μάθηση αυτής της συμπεριφοράς γίνεται μέσα από την παρατήρηση αντίστοιχων μοντέλων συμπεριφοράς. Τα μοντέλα αυτά μπορεί να τα παρατηρεί κανείς μέσα στην οικογένεια, σε ομάδες συνομηλίκων, μέσα από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (τηλεόραση, διαδίκτυο) κ.λπ. Οπωσδήποτε, το οικογενειακό περιβάλλον παίζει ρόλο, όμως εξίσου σημαντική είναι και η επίδραση του ευρύτερου εξωτερικού περιβάλλοντος.

Η οικογένεια αποτελεί τον πρώτο και βασικότερο χώρο κοινωνικοποίησης του παιδιού. Είναι ο χώρος όπου το παιδί θα αναπτύξει την προσωπικότητά του, θα μάθει να αγαπά και να αγαπιέται, να σέβεται και να το σέβονται, να υπακούει σε κανόνες, να συνδιαλέγεται, να ελέγχει την οργή του.^{22–27} Όμως, υπάρχουν οικογένειες όπου κυριαρχούν οι συγκρούσεις, οι διαπληκτισμοί, μερικές φορές και η σωματική βία, οικογένειες που ταπεινώνουν και απορρίπτουν τα παιδιά, οικογένειες που λόγω δυσμενών οικονομικών συνθηκών ζουν μέσα στην εξαθλίωση, χωρίς επαρκή εποπτεία στα παιδιά τους, οικογένειες από

γονείς με παραβατική συμπεριφορά (αλκοολικοί, ναρκομανείς) και, τέλος, οικογένειες με γονείς υπεραπασχολημένους, που στην πραγματικότητα είναι συναισθηματικά απόντες για τα παιδιά τους. Σε τέτοιου τύπου οικογένειες είναι πιθανότερο τα παιδιά να αναπτύξουν επιθετική και βίαιη συμπεριφορά. Όμως, όσο σημαντική κι αν είναι η συμβολή της οικογένειας, δεν πρέπει να πιστεύουμε ότι αυτή είναι η μοναδική αιτία της επιθετικότητας των ανηλίκων. Σε καμία περίπτωση η οικογένεια από μόνη της δεν ευθύνεται για το φαινόμενο και τις διαστάσεις που έχει πάρει. Σημαντικός είναι και ο ρόλος της γειτονιάς, του σχολείου, της κοινωνίας γενικότερα. Έρευνες έχουν δείξει ότι παιδιά που μεγαλώνουν σε υποβαθμισμένες γειτονιές, με κυριαρχία των συμμοριών, της βίας και γενικά της εγκληματικότητας, εμφανίζουν μεγαλύτερη πιθανότητα να γίνουν και τα ίδια βίαια και επιθετικά.²⁰⁻²² Σύμφωνα με ερευνητική εργασία στην Αμερική, μόνο η μετακίνηση οικογενειών από υποβαθμισμένες συνοικίες σε άλλες μειώνει σημαντικά την πιθανότητα αυτή.²²

Μέσα σε όλα αυτά δεν πρέπει να υποβαθμίζεται και ο ρόλος του σχολείου. Το σχολείο είναι ο δεύτερος σημαντικότερος χώρος της ζωής των παιδιών, χώρος εκπαίδευσης αλλά και κοινωνικοποίησης. Ο Dan Olweus¹ υποστήριξε ότι κάθε παιδί έχει δικαίωμα να συμμετέχει στη ζωή του σχολείου χωρίς να παρενοχλείται. Όμως, όπως δείχνουν οι έρευνες, στην πλειονότητα των περιπτώσεων η κακοποίηση λαμβάνει χώρα στο σχολείο, σε χώρους όπως η αυλή, οι διάδρομοι, οι τουαλέτες κ.ά., όπου η επιτήρηση δεν είναι επαρκής.^{1,17,18} Η στάση των εκπαιδευτικών και γενικά οι κανόνες του σχολείου απέναντι στα φαινόμενα επιθετικότητας παίζουν σημαντικό ρόλο. Τα σχολεία στα οποία υπάρχει σαφής αρνητική στάση απέναντι στα επεισόδια βίας, όπου εποπτεύονται οι μαθητές και αντιμετωπίζονται τα περιστατικά επιθετικότητας, εμφανίζουν σημαντικά μικρότερο ποσοστό τέτοιων επεισοδίων.^{1,10,28} Τα συμπεράσματα αυτά πρέπει να μας προβληματίσουν, ώστε να ληφθούν μέτρα στα σχολεία προκειμένου ένα φαινόμενο που στην Ελλάδα ακόμα δεν έχει γιγαντωθεί να περιοριστεί.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούμε και στην κουλτούρα ως παράγοντα που συμβάλλει θετικά ή αρνητικά στη χρησιμοποίηση σωματικών τιμωριών απέναντι στα παιδιά. Υπάρχουν χώρες όπου η χρησιμοποίηση τέτοιου τύπου μεθόδων για την επιβολή

της πειθαρχίας είναι ανεκτή. Στις χώρες αυτές, οι γονείς είναι πεπεισμένοι για την ορθότητα των εν λόγω μεθόδων και μπορεί να τις χρησιμοποιούν ως κύριο μέσο διαπαιδαγώγησης. Αυτού του τύπου η συμπεριφορά διαιωνίζει τον κύκλο της βίας. Ακόμα και στην Ελλάδα, περίπου τριάντα χρόνια πριν, η χρήση σωματικής τιμωρίας ήταν συνήθης στα σχολεία από τους δασκάλους και στο σπίτι από τους γονείς. Παροιμίες όπως «το ξύλο βγήκε από τον παράδεισο» ή «όπου δεν πίπτει λόγος πίπτει ράβδος» έχουν τις ρίζες τους σε αυτή τη νοοτροπία. Οπωσδήποτε, η Ελλάδα έχει κάνει σημαντικά βήματα στο θέμα αυτό. Πλέον δεν χρησιμοποιείται η σωματική τιμωρία στο σχολείο και οι γονείς, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο ποσοστό, δεν την υιοθετούν ως κύρια μέθοδο διαπαιδαγώγησης. Ωστόσο, τα θέματα της κουλτούρας είναι θέματα βαθιά ριζωμένα μέσα στη ζωή των ανθρώπων και δύσκολα τροποποιούνται. Η επιστημονική κοινότητα έχει να παίξει σημαντικό ρόλο στον τομέα αυτόν.

Παιδιά-θύματα:

Συμπεριφορές ενδεικτικές κακοποίησης

Η κακοποίηση παιδιών συχνά δεν αναφέρεται από τα παιδιά στους γονείς ή στους δασκάλους. Αυτό μπορεί να οφείλεται στις απειλές που δέχθηκαν προκειμένου να μην πουν τίποτα, στην πεποίθηση ότι οι γονείς ή οι εκπαιδευτικοί δεν θα βοηθήσουν ή σε φόβο τους μη χειροτερέψουν την κατάσταση.⁷ Ο Olweus διέκρινε ένα σύνολο συμπεριφορών ενδεικτικών κακοποίησης, ενδείξεις δηλαδή ότι το παιδί υποφέρει. Ο Beane,¹⁰ στο κεφάλαιο "the trauma of peer victimization", καταγράφει μια λίστα 55 συμπεριφορών που μπορούν να εμφανιστούν σε παιδιά-θύματα τέτοιων περιστατικών. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικές: (1) αραιή παρακολούθηση του σχολείου, ακόμη και άρνηση να πάει σ' αυτό, (2) συχνά είναι άρρωστο (πονοκέφαλοι, στομαχόπονοι κ.λπ.), (3) είναι απομονωμένο από τα άλλα παιδιά, μοναχικό, μη δημοφιλές και τελικά αποσύρεται από την παιδική παρέα, (4) προτιμά την παρέα ενηλίκων κατά τη διάρκεια εκδηλώσεων όπως γεύματα ή άλλου τύπου συνεστιάσεις, (5) πηγαίνει στο σχολείο αργοπορημένο και επιστρέφει νωρίς, (6) μιλάει για φυγή από το σπίτι ή φεύγει από το σπίτι, (7) μιλάει για απόπειρα αυτοκτονίας ή επιχειρεί απόπειρα αυτοκτονίας, (8) εμφανίζει διαταραχή διατροφής ή ξαφνική απώλεια της όρεξης, (9) έχει προβλήματα στον ύπνο, εφιάλτες, μπορεί να φωνάζει στον ύπνο «αφήστε με ήσυχο» ή ακόμα να

κλαίει στον ύπνο του, (10) εμφανίζει αιφνίδια πτώση της σχολικής του επίδοσης ή αποδίδει πολύ χαμηλότερα από το σύννηθες, (11) εμφανίζει δυσκολία συγκέντρωσης, (12) έχει λίγους ή και καθόλου φίλους, (13) δείχνει ανεξήγητα σημάδια σωματικής κακοποίησης, όπως εκδορές, μώλωπες, σκισμένα ρούχα κ.λπ., (14) δυσανασχετεί όταν γίνονται συζητήσεις για το σχολείο, (15) πράγματά του, όπως βιβλία, χρήματα, κινητό, έχουν χαθεί ή έχουν καταστραφεί, (16) αποφεύγει να πηγαίνει σε συγκεκριμένα μέρη του σχολείου ή της κοινότητας, (17) συχνά ζητάει περισσότερα χρήματα, (18) αιφνίδια αρχίζει να τραυλίζει, (18) ικετεύει να το πάνε στο σχολείο και να τον πάρουν, αποφεύγει να πάει μόνο του, (19) δείχνει απροθυμία γενικά να πάει σχολείο, (20) παρουσιάζει αιφνίδιες αλλαγές στη διάθεσή του, (20) ξαφνικά παρουσιάζει ενούρηση, (21) εμφανίζει ένταση και άγχος την Κυριακή το απόγευμα, (22) έχει έντονη ενασχόληση με το βάρος του, την εμφάνισή του, τα μαλλιά του κ.λπ., (23) αποφεύγει τις εξωσχολικές δραστηριότητες, (24) θεωρεί τον εαυτό του διαφορετικό από τους υπόλοιπους ή είναι απαισιόδοξο εξαιτίας των προκαταλήψεων, (25) έχει χαμηλή αυτοπεποίθηση, (26) δεν είναι κοινωνικό, (27) δεν είναι διεκδικητικό, δεν υπερασπίζεται τον εαυτό του, (28) έχει κάποια αναπηρία ή άλλου είδους μειονεξία, όπως μαθησιακή διαταραχή, σύνδρομο υπερκινητικότητας κ.ά., (29) είναι ντροπαλό, (30) σωματικά υστερεί σε σχέση με τους συνομηλίκους του και δεν ασχολείται με τον αθλητισμό, (31) είναι άριστος μαθητής και φαίνεται να αποτελεί το αγαπημένο παιδί του δασκάλου.

Στην έρευνα των Φινλανδών ερευνητών¹² διαπιστώθηκε ότι σημαντικό ποσοστό των παιδιών-θυμάτων είχαν ψυχοσωματικά συμπτώματα, όπως πονοκεφάλους, κοιλιακούς πόνους κ.ά. Στην ίδια έρευνα καταγράφηκε υψηλό ποσοστό ψυχολογικών διαταραχών στα παιδιά-θύματα. Τα ποσοστά αυτά καταδεικνύουν την ανάγκη επαγρύπνησης των ειδικών, παιδιάτρων, ψυχολόγων, παιδοψυχιάτρων, απέναντι στα παιδιά. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η παρουσία αυτών των ενδείξεων δεν σημαίνει απαραίτητα κακοποίηση. Χρειάζεται προσεκτική εκτίμηση, γιατί μπορεί να πρόκειται για εκδηλώσεις άλλης ψυχιατρικής διαταραχής ή για άλλου τύπου προβλήματα, όπως οικογενειακές συγκρούσεις. Πρέπει όμως να μας προβληματίσουν, ώστε να ξεκινήσουμε μια συζήτηση με το παιδί προκειμένου να κατανοήσουμε τι συμβαίνει.

Στρατηγικές αντιμετώπισης

Η αντιμετώπιση ενός τόσο σύνθετου και σοβαρού φαινομένου, πολυπαραγοντικού κατά κύριο λόγο, πρέπει να είναι πολύπλευρη. Ο Νορβηγός ψυχολόγος Dan Olweus ήταν ο πρώτος που υποστήριξε την αναγκαιότητα μιας πολύπλευρης παρέμβασης, που θα αφορά στους γονείς, τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές, την κοινότητα και τους ειδικούς ψυχικής υγείας. Στόχος πρέπει να είναι η δημιουργία ενός περιβάλλοντος όπου το παιδί θα νιώθει ασφαλές, σωματικά και ψυχολογικά. Μερικές στρατηγικές αντιμετώπισης είναι οι εξής:

Οικογένεια

Καταρχάς, αν οι γονείς διαπιστώσουν ότι το παιδί τους είναι θύμα μιας τέτοιας συμπεριφοράς, θα πρέπει να αντιδράσουν με ήρεμο και θετικό τρόπο. Είναι πολύ σημαντικό να ακούσει το παιδί ότι δεν είναι δικό του το φταίξιμο και ότι έκανε πολύ καλά που ενημέρωσε τους ή το γονιό του. Ο γονιός δεν πρέπει να πιστέψει ότι μόνος του θα τακτοποιήσει το πρόβλημα. Δεν πρέπει να υποσχεθεί ότι θα το κρατήσει μυστικό, αλλά ότι θα κάνει ό,τι μπορεί για να το σταματήσει. Η ενημέρωση του σχολείου και η συνεργασία με το προσωπικό είναι θεμελιώδης, καθώς εκεί επισυμβαίνουν τα περισσότερα επεισόδια κακοποίησης. Ταυτόχρονα, ο γονιός θα πρέπει να ασχοληθεί με την ενίσχυση των κοινωνικών δεξιοτήτων του παιδιού. Το κομμάτι της αυτοπεποίθησης του παιδιού απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Χρήσιμη θα ήταν η καλλιέργεια ταλέντων που έχει το παιδί ή η ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσω άλλων δραστηριοτήτων, που σε τελική ανάλυση θα του δώσουν αυτοπεποίθηση. Ο αθλητισμός μπορεί να είναι μια εναλλακτική λύση, όπου μέσω της γυμναστικής και της ενίσχυσης της σωματικής ρώμης αυξάνεται η αυτοπεποίθηση, αλλά καλλιεργείται και η κοινωνικότητα, η άμιλλα κ.λπ. Γενικά, δεν χρειάζεται πάντοτε η παρέμβαση ειδικού. Η καλή συνεργασία της οικογένειας με το σχολείο μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα. Ωστόσο, σε περιπτώσεις δύσκολες, όταν η κακοποίηση συνεχίζεται ή ακόμα όταν το παιδί εμφανίζει σοβαρές ψυχολογικές εκδηλώσεις που δεν βελτιώνονται, είναι απαραίτητη η προσφυγή σε ειδικό.

Σχολείο

Το προσωπικό του σχολείου παίζει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση αλλά και στην πρόληψη των

περιστατικών βίας. Το National Institute of Education στις ΗΠΑ αναφέρει ότι το ποσοστό βίαιων επεισοδίων είναι μεγαλύτερο σε σχολεία όπου οι μαθητές αντιλαμβάνονται να υπάρχει ανεπαρκής επιτήρηση και έλεγχος, όπως για παράδειγμα σχολεία με απείθαρχες τάξεις, απουσία σαφών κανόνων που αφορούν στην επιθετικότητα και γενικά ασθενή ή υποτονική διεύθυνση.^{10,18,28} Βέβαια, δεν είναι ξεκάθαρο αν ο ανεπαρκής έλεγχος δίνει ένα είδος «άδειας», η οποία τελικά ενθαρρύνει την εκδήλωση βίαιων συμπεριφορών, ή αν τα υψηλά επίπεδα βίας και επιθετικότητας σε ένα χώρο δημιουργούν ένα κλίμα φόβου στις αρχές και απαισιοδοξία ως προς την ικανότητά τους να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα. Θεωρείται λοιπόν αναγκαία η ύπαρξη κανόνων συμπεριφοράς, ένα είδος καταστατικού με συμπεριφορές που δεν επιτρέπονται.¹ Οι εκπαιδευτικοί δεν πρέπει να ξεχνούν ότι αποτελούν μοντέλα συμπεριφοράς για τους μαθητές και ότι κι αυτοί συμβάλλουν στη δημιουργία του σχολικού περιβάλλοντος. Είναι σημαντικό να προβληματιστούν για τη στάση τους απέναντι στα παιδιά. Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να αποφεύγουν τη διάκριση ανάμεσα στους μαθητές και κυρίως την ύπαρξη αγαπημένου ή ευνοημένου μαθητή. Θα πρέπει να δείχνουν το ίδιο ενδιαφέρον και την ίδια προσοχή προς όλους, ανεξάρτητα με την επίδοση ή τη ζωντανότητα τους. Σημαντικό ρόλο παίζουν εδώ οι προσωπικές προκαταλήψεις, κυρίως ρατσιστικού τύπου. Πρέπει να αποφεύγουν τη σύγκριση των μαθητών μεταξύ τους ή ακόμα και με τους γονείς τους, να προβληματίζονται και να επανεξετάζουν τους κανόνες τάξης και τη διαχείριση των απείθαρχων. Δεν πρέπει να επιφυλάσσουν εκπλήξεις στα παιδιά και στους γονείς. Τυχόν αλλαγές οφείλουν να γίνονται γνωστές έγκαιρα και να συζητούνται. Πρέπει να εποπτεύουν τους χώρους και να είναι ευαίσθητοι σε μη λεκτικά μηνύματα, τα οποία μπορεί να υποκρύπτουν προβλήματα σχέσεων μεταξύ των παιδιών. Ιδιαίτερη έμφαση χρειάζεται να δοθεί στην υποδοχή νέων μαθητών ή σε μαθητές με ειδικές ανάγκες. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να βοηθήσουν την ένταξη παιδιών ντροπαλών ή νεοφερμένων στην τάξη. Στόχος πρέπει να είναι η δημιουργία φιλικών σχέσεων ανάμεσα στα παιδιά. Η σημασία της ανάπτυξης φιλικών σχέσεων ανάμεσα σε μαθητές φαίνεται να είναι σημαντική και στις μικρότερες τάξεις του δημοτικού, ακόμα και στο νηπιαγωγείο.²⁸ Έτσι περιορίζεται η απομόνωση και η περιθωριοποίηση κάποιων παιδιών, κάτι που τα καθιστά λιγότερο ευάλωτα σε κακοποίηση.²⁸ Τέλος,

οφείλουν να έχουν ανοιχτούς τους διαύλους επικοινωνίας με τους γονείς και να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη οποιαδήποτε καταγγελία ή υποψία γονιού για κακοποίηση. Απαιτείται συνεχής προσοχή και επαγρύπνηση, προκειμένου να περιοριστούν τα φαινόμενα βίας ανάμεσα στα παιδιά. Μόνο με την αгаστή συνεργασία μεταξύ σχολείου και οικογένειας μπορεί να αντιμετωπιστεί ένα τόσο δύσκολο πρόβλημα.

Ειδικοί

Σύμφωνα με τη λίστα των εκδηλώσεων που εμφανίζουν τα παιδιά-θύματα κακοποίησης, πολύ συχνά αποτελούν ασθενείς σε διάφορες κατηγορίες ειδικών. Έτσι, οι γονείς μπορεί να προσφύγουν σε παθολόγο, νευρολόγο ή παιδίατρο προκειμένου να αναζητήσουν την αιτία των διαταραχών του ύπνου, των κοιλιακών αλγών, της κεφαλαλγίας ή γενικά των σωματικών ενοχλημάτων για τα οποία παραπονούνται αυτά τα παιδιά. Ακόμα, ενδέχεται να προσφύγουν σε παιδοψυχίατρο, ψυχολόγο ή ψυχοθεραπευτή, για να αντιμετωπίσουν τις διαταραχές διατροφής ή διάθεσης, τη σχολική αποφυγή, την ενούρηση, τον τραυλισμό. Επομένως, είναι πολύ σημαντική η ευαισθητοποίηση όλων των ειδικών που ασχολούνται με θέματα υγείας παιδιών και εφήβων στο ζήτημα της παιδικής κακοποίησης. Με ευαισθησία και χωρίς ανακριτική διάθεση πρέπει να διερευνούν την πιθανότητα το παιδί να αποτελεί αντικείμενο κακοποίησης, κυρίως σε περιπτώσεις ανεξήγητων διαταραχών, όταν δηλαδή δεν ανευρίσκεται υποκείμενη σωματική νόσος. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι το κάθε παιδί δεν πρέπει να διερευνάται για σωματική νόσο ή ότι πρέπει να αποκλείεται η συνύπαρξη σωματικής ή ψυχιατρικής διαταραχής. Προσοχή λοιπόν και επαγρύπνηση και από μέρους των ειδικών.

Η επιστημονική κοινότητα όμως έχει και έναν άλλο εξίσου σοβαρό ρόλο, εκείνο της πρόληψης και της ενημέρωσης. Η ενημέρωση –μέσα από διαλέξεις, συνέδρια, παρουσιάσεις– για τις αρνητικές επιπτώσεις της σωματικής τιμωρίας και για τη διαπαιδαγώγηση γενικότερα θα βοηθήσει στη διαμόρφωση μιας νέας νοοτροπίας γύρω από τα θέματα αυτά.

Τηλεόραση

Τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον των ειδικών όσον αφορά στην επίδραση της τηλεόρασης στους ανηλίκους. Πρόκειται για ένα θέμα που δεν έχει επαρκώς μελετηθεί, αν και έρευνες δείχνουν ότι η παρακολούθηση βίαιων προγραμμάτων

αυξάνει την πιθανότητα εμφάνισης επιθετικής συμπεριφοράς.²⁰ Επιπλέον, είναι συχνή η έκθεση ανηλίκων σε βίαιες και επιθετικές σκηνές, ακόμα και στο πλαίσιο δελτίων ειδήσεων. Τα καρτούν που σήμερα επικρατούν χαρακτηρίζονται περισσότερο από επιθετικότητα παρά από ευαισθησία. Η τηλεόραση αποτελεί και αυτή μέσο καλλιέργειας προτύπων και συμπεριφορών. Όλοι όσοι εργάζονται σε αυτήν πρέπει να ευαισθητοποιηθούν στα θέματα της παιδικής και εφηβικής ανάπτυξης και να αναπτύξουν έναν κώδικα δεοντολογίας. Μόνο με τη συμβολή όλων μπορεί να αντιμετωπιστεί το θέμα της βίας.

Συμπεράσματα

Με την έως τώρα ανάλυση του φαινομένου γίνεται αντιληπτή η πολυπλοκότητά του. Οι έρευνες στην Ελλάδα δίνουν γενικά μικρότερα ποσοστά απ' ό,τι σε άλλες χώρες. Επιπλέον, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του ΕΚΚΕ, όπως καταγράφονται στο βιβλίο «Εικόνες και αναπαραστάσεις βίας στο ελληνι-

κό σχολείο»,¹⁴ η τυπική ελληνική οικογένεια αποτελεί το βασικό πυρήνα της κοινωνίας μας. Ποσοστό 82,4% των παιδιών ζουν με τους δύο γονείς και τα αδέρφια τους και το 67,5% δηλώνει ότι οι σχέσεις στην οικογένεια είναι αρμονικές. Επομένως, ο πυρήνας της ελληνικής κοινωνίας με τις αξίες της δεν έχει διαλυθεί. Επιπλέον, η διεθνής εμπειρία είναι ενθαρρυντική. Ο Dan Olweus βοήθησε στην οργάνωση και εφαρμογή ενός προγράμματος αντιμετώπισης και πρόληψης της βίας στα σχολεία της Νορβηγίας, το οποίο ξεκίνησε το 1983. Σε διάστημα δύο ετών τα φαινόμενα βίας μειώθηκαν στο 50% και, επιπλέον, μειώθηκαν άλλα φαινόμενα, όπως κλοπές, βανδαλισμοί, σκασιαρχεία. Το σημαντικότερο είναι ότι η μορφή αυτή βίας δεν αντικαταστάθηκε από άλλες μορφές βίας.⁷ Παρόμοια προγράμματα εφαρμόζονται και σε άλλες χώρες σήμερα. Μένει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας και να αποφασίσουμε να δράσουμε. Η Νορβηγία αποτελεί παράδειγμα έγκαιρης και αποτελεσματικής δράσης. Υπάρχει ελπίδα, αρκεί να δραστηριοποιηθούμε.

Bullying Prevention and intervention strategies

M. Christaki

Social Service Municipality of Agios Dimitrios, Athens, Greece

Psychiatriki 2007, 18:123–131

Bullying can be defined as when one (or more) individual engages in aggressive behaviour against another individual who seem to be unable to defend himself. This action is intentional and persistent and creates great distress and fear. There are not specific statistics in Greece but recent researches from ΕΚΚΕ showed that one out of four children in Athens have been bullied physically. Bullying is a multifaceted and complex problem. Modern psychological perspectives emphasize that aggressive and violent behaviours are learned responses to frustration. Learning occurs by observing models of such behaviour in the family, in the neighbourhood, in school. Ignoring the problem gives a bad example. Prevention and intervention strategies should include the family, the school personnel and the children. Bullying has negative effects on the physical and mental health of the child and it can also cost his life, some kids commit suicide. Therefore intervention strategies need to develop in the communities. The aim is to create a –physically and psychologically– safe environment.

Key words: Bullying, school, family, intervention and prevention strategies.

Βιβλιογραφία

1. Olweus D. *Bullying at school*. Blackwell Publ Ltd, London, 1993
2. Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, νόμος 2101 – Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως 192, Εθνικό Τυπογραφείο Ελλάδος, 2-12-1992
3. Τα δικαιώματα του παιδιού στην υγεία. Η εφαρμογή της σύμβασης του ΟΗΕ για τα δικαιώματα του παιδιού. Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού, Αθήνα, 2002
4. Olweus D. Stability of aggressive reactions patterns in males. A review. *Psychol Bull* 1979, 86:852–875
5. Olweus D. Familial and temperamental determinants of aggressive behaviours in adolescent boys. A causal analysis. *Dev Psychol* 1980, 16:644–660
6. Olweus D. Development of stable aggressive reaction patterns in males. In: Blanchard RJ, Blanchard DC (eds) *Advances in the study of aggression*. Academic Press, Orlando, 1984:103–137
7. Olweus D. Bully/victim problems among schoolchildren: basic facts and effects of a school based intervention program. In: Pepler DJ, Rubin KH (eds) *The development and treatment of childhood aggression*. NJ Erlbaum, Hillsdale, 1991:411–448
8. Πρωταγόρα-Λιανού Ν. Η κακοποίηση παιδιών από άλλα παιδιά. *Παιδιατρική* 2001, 64:125–131
9. Whitney, Smith. A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educ Res* 1993, 35:3–25
10. Beane A. The trauma of peer victimization. In: Miller T (ed) *Children of trauma, stressful life events and their effects on children and adolescents*. International Universities Press, Madison, Connecticut, 1998:205–218
11. Yang Su-Jin, Kim Jae-Min, Kim Sung-Wan et al. Bullying and victimization behaviours in boys and girls at South Korean primary schools. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry* 2006, 45:69–77
12. Kumpulainen K, Rasanen E, Henttonen I et al. Bullying and psychiatric symptoms among elementary school age children. *Child Abuse Neglect* 1998, 22:705–717
13. Kepenekci YK, Cincir S. Bullying among Turkish high school students. *Child Abuse Neglect* 2006, 30:193–204
14. Τσίγκανου Ι, Δασκαλάκη Η, Τσαμπάρλη Δ. *Εικόνες και αναπαραστάσεις βίας στο ελληνικό σχολείο*. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004
15. Το πρώτο Θέμα. Εφημερίδα Καθημερινή, 7 Οκτωβρίου 2006, σελ. 3
16. Αρτινοπούλου Β. *Βία στο σχολείο*. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001:85–102
17. Καλλιώτης Π. *Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και κακοποίησης στους μαθητές από 8 έως 12 ετών*. Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 2002
18. Reid K. Retrospection and persistent school absentee. *Educ Res* 1983, 25:110–115
19. Williams K, Chambers M, Logan S et al. Association of common health symptoms with bullying in primary school children. *Br Med J* 1996, 313:17–19
20. Lewis D. Development of the symptom of violence. In: Lewis M (ed) *Child and adolescent psychiatry. A comprehensive textbook*. 2nd ed. Williams & Wilkins, Baltimore, 1996:334–344
21. Reiss A, Roth J. Perspectives on violence. In: Reiss A, Roth J (eds) *Understanding and preventing violence*. National Research Council, Washington, DC, 1993:101–181
22. National Research Council. Institute of Medicine. *From neurons to neighbourhoods*. National Academy Press, Washington, DC, 2000
23. Rutter M. Stress, coping and development: Some issues and some questions. *J Child Psychol Psychiatry* 1981, 22:323–356
24. Σακελλαρόπουλος Π. *Σχέσεις μητέρας παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1998
25. Τσιάντης Ι, Δραγώνα Θ. *Μωρά και μητέρες*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999
26. Winnicott DW. *Μωρά και μητέρες*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996
27. Χουντουμάδη Α. *Παιδιά και γονείς στο ξεκίνημα μιας σχέσης*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998
28. Perren S, Alsaker FD. Social behaviour and peer relationships of victims, bully-victims, and bullies in kindergarten. *J Child Psychol Psychiatry* 2006, 47:45–57

Αλληλογραφία: Μ. Χρηστάκη, Παιδοψυχίατρος, Γ. Μπλέσσα 31, 156 69 Παπάγιο
e-mail: christaki_m@yahoo.gr